

BiEPAG

mart 2025.

Rudarstvo na Zapadnom Balkanu

USPON

OPASNOG

TRANSAKCIONALIZMA

Policy Brief
Vedran Džihić

Sadržaj

---

1. Uvod	4
2. Mapiranje postojećih i planiranih projekata	6
3. Kontekstualizacija rudarstva na Zapadnom Balkanu	7
4. Dileme i kontroverze u vezi s rudarstvom	10
4.1. Dilema br. 1: Potrebno je suočavanje sa stvarnošću – Obećanje svetle budućnosti naspram realnosti	10
4.2 Dilema br. 2: Da li transakcionalizam i politika EU usmerena na „pogodbe“ u oblasti rudarstva šteti proširenju zasnovanom na normama i demokratiji?	12
4.3 Dilema br. 3: David protiv Golijata – Kako građani i aktivisti (mogu da) se bore protiv velikih rudarskih projekata – Slučaj Crne Gore	14
5. Prema neizvesnoj budućnosti – Glavni zaključci	16

1. Uvod

Rudarstvo u Jugoistočnoj Evropi ima viševjekovnu tradiciju. Neki rudarski gradovi, poput Srebrenice, nazvani po srebru koje je tamo pronađeno, privlačili su nemačke i druge rudare još od srednjeg veka. Međutim, Zapadni Balkan je tek nedavno počeo da zauzima značajno mesto u evropskim i globalnim debatama o rudarstvu i kritičnim sirovinama. Sa masovnim povećanjem globalne potražnje za kritičnim sirovinama i retkim zemljanim elementima koji su neophodni za postizanje ciljeva zelene energetske tranzicije, debate u vezi sa kritičnim sirovinama, njihovoj ekstrakciji i efektima takve eksploatacije postale su glavne teme u EU i u pogođenim zemljama. Zapadni Balkan bi potencijalno mogao da obezbedi kritične sirovine Evropskoj uniji, uključujući litijum, bakar i zlato, da doprinese njenoj zelenoj tranziciji i obezbedi nezavisnost od drugih globalnih konkurenata.

U tom kontekstu, primećujemo promenu u perspektivi Unije prema regionu. EU sve više vidi svoje susede kao potencijalna mesta za eksploataciju kritičnih sirovina, a međunarodne rudarske kompanije i korporacije sve više prepoznaju region Zapadnog Balkana kao široki rezervoar vitalnih sirovina. Započeli su prilično velike rudarske i eksploatacione projekte, zajedno sa tekućim istraživanjima i planovima za velike projekte u budućnosti.

Neki od ovih projekata i istraživanja privukli su značajnu pažnju javnosti, transformišući ih u glavna politička i društvena pitanja u zemljama Zapadnog Balkana. Nedavni i najistaknutiji primer je plan multinacionalne rudarske kompanije Rio Tinto da eksploatiše litijum u dolini Jadra u zapadnoj Srbiji. Tokom posete Beogradu u julu 2024. godine, nemački kancelar Olaf Šolc i potpredsednik Evropske komisije, Maroš Šefčovič potpisali su sporazum između EU i Srbije o strateškom partnerstvu. Saradnja na održivim sirovinama, proizvodnim lancima baterija i električnim vozilima izazvala je intenzivne i kritičke diskusije u nacionalnim i međunarodnim medijima o kursu EU prema Srbiji i regionu. Srpska vlada je izazvala velike proteste i otpor kada je nedavno oživela rudarske planove koje je bila prisiljena da zaustavi 2021. godine zbog masovnog protivljenja javnosti.

Rudnik litijuma kompanije Rio Tinto i drugi primeri iz regiona pokazuju da je rudarstvo postalo jedno od glavnih društvenih pitanja, sa značajnim razmatranjima i sukobima u vezi sa planovima i postojećim projektima. U regionu sa raširenom i dobro dokumentovanom „zarobljenom državom“, korupcijom i slabim državnim institucijama¹,

¹ Biepag. (2021). *Beyond stabilitocracy: Unveiling the rise of autocracy in the Western Balkans*. Preuzeto sa <https://www.biepag.eu/publication/beyond-stabilitocracy-unveiling-the-rise-of-autocracy-in-the-western-balkans> i Bieber F. (2019). *The rise of authoritarianism in the Western Balkans*, Palgrave MacMillan, 2019. Vidi takođe Democratization Policy Council. (2021). *Sell out, tune out, get out, or freak out?* Preuzeto sa <http://www.democratizationpolicy.org/sell-out-tune-out-get-out-or-freak-out/>

rudarski planovi izazivaju strahove među stanovništvom u pogledu negativnih eksternalija kao što su klimatske promene, krčenje šuma/uništavanje staništa, zagađenje vode, erozija tla i gubitak biodiverziteta. Pored toga, postoji ozbiljna zabrinutost da bi veliki rudarski projekti mogli dovesti do još veće korupcije i klijentelizma, i dalje centralizacije političkog i ekonomskog odlučivanja, što bi u krajnjoj liniji učvrstilo već prisutno zarobljavanje države i povećalo autoritarne tendencije².

Jedna od ključnih zabrinutosti koje ističu stručnjaci i građani odnosi se na moguć uticaj rudarskih projekata na tok proširenja EU i (de)demokratizacije u regionu. Do sada su odnosi između Zapadnog Balkana i Evropske unije uglavnom posmatrani u okviru politike proširenja. Od početka procesa integracije u EU 2000. godine, članstvo u EU se smatra garancijom stabilnosti, demokratije i mira, iako je poslednjih godina proces bio spor, ponekad težak i suočen sa minimalnom istinskom transformacijom među zemljama kandidatima. Značajan deo građana širom Zapadnog Balkana, posebno u Srbiji i entitetu Republika Srpska unutar Bosne i Hercegovine, više ne veruje u članstvo svojih zemalja u EU u doglednoj budućnosti³. Kritičari tvrde da bi nova potraga EU za kritičnim sirovinama na Zapadnom Balkanu i partnerstva orijentisana na interese koje su sklopili sa nacionalnim vladama i vlastima u regionu mogli dalje ugroziti i konačno oštetiti proces integracije regiona u EU zasnovan na vrednostima i normama, dok bi istovremeno erodirali demokratske strukture potrebne za istinski sveobuhvatnu bezbednost u regionu⁴.

U kontekstu veoma dinamičnih i sve intenzivnijih debata o kritičnim sirovinama i rudarstvu na Zapadnom Balkanu, postoji potreba za više činjenica, brojki, uvida i analiza ovog pitanja. Zato ova analiza mapira značajne aspekte i dileme rudarskih projekata na Zapadnom Balkanu, nudi uvide u trenutnu dinamiku i pruža kontekst rudarstvu na Zapadnom Balkanu danas, fokusirajući se na glavne protivrečnosti debata o kritičnim sirovinama i rudarstvu. Dokument nudi nekoliko preliminarnih zaključaka i ideja za dalje studije i kritičko angažovanje oko teme rudarstva u regionu.

---

2 Za pregled postojeće literature videti: Prelec T. (2020). *The vicious circle of corrosive capital, authoritarian tendencies and state capture in the Western Balkans*, *Journal of Regional Security*, vol. 15/2, P. 167-198 and PSSI. (n.d.). *Eco-monsters, eco-fighters: China's investments in Serbia's heavy manufacturing industry as seen through an environmental lens*. Preuzeto sa <https://www.pssi.cz/publications/39-eco-monsters-eco-fighters-china-s-investments-in-serbia-s-heavy-manufacturing-industry-as-seen-through-an-environmental-lens>

3 Friedrich-Ebert-Stiftung. (2024). *Youth studies 2024-2025*. Friedrich-Ebert-Stiftung. <https://soe.fes.de/features/youth-studies-2024-2025.html> and RCC (2024). *Balkan Barometer* <https://www.rcc.int/balkanbarometer/home>

4 Za dodatnu kontekstualizaciju videti: Just Security (2021). *Western Balkans: Minerals, mining, and governance*. <https://www.justsecurity.org/97101/western-balkans-minerals-mining-governance/>

2. Mapiranje postojećih i planiranih projekata

Zaključno s 2024. godinom, brojni rudnici rade već decenijama, uglavnom iz perioda socijalističke Jugoslavije. Neke od njih su preuzele i njima upravljaju strane kompanije – kao što su rudnici gvožđa Ljubija i Omarska u Bosni i Hercegovini kojima upravlja ArcelorMittal, rudnici Vareš/Rupice, takođe u Bosni i Hercegovini, kojima upravlja Adriatic Metals ili rudnici bakra u Boru, Srbija, koje je preuzela kineska kompanija Zijin Mining Group. Pored toga, planirano je nekoliko novih istraživanja, sa investicionim planovima za rudarstvo u narednim godinama. Najistaknutiji i najkontroverzniji projekti odnose se na iskopavanje litijuma u Srbiji (dolina Jadra) i Bosni i Hercegovini (Majevica/Ozren/Jezero).

Lista značajnih rudarskih projekata:

Bosna i Hercegovina:

- > Prijedor/Ljubija/Omarska – gvožđe (ArcelorMittal)(operativno)
- > Vareš i Rupice – srebro, cink, olovo i barit (Adriatic Metals)(operativno)
- > Lopare/Majevica – litijum, borna kiselina i drugi minerali (Arcore)(planirano)
- > Ozren – olovo, cink, nikl, bakar i drugi metali, potencijalno i zlato (Lykos Balkan Metals)(planirano)
- > Kupres – magnezijum (MFE Magnesium for Europe) (planirano i delimično operativno)
- > Jezero (Jajce) – litijum (Lykos Balkan Metals)(planirano)
- > Nekoliko rudnika u državnom vlasništvu: Vareš, Vlasenica, Olovo, Fojnica i Srebrenica – hrom, boksit, olovo, cink, srebro, zlato (operativno)

Srbija:

- > Bor – bakar (Zijin Mining Group)(operativno)
- > Loznica/dolina Jadra – litijum (Rio Tinto)(planirano)
- > Veliki Majdan – olovo, cink (Mineco Group)(operativno)
- Rogozna/Novi Pazar – zlato, bakar, cink (Strickland Metals Limited)(planirano)

Crna Gora:

- > Mojkovac/Brskovo – cink (Tara Resources)(otkazano)

---

3. Kontekstualizacija rudarstva na Zapadnom Balkanu

Početak političke i ekonomske tranzicije počev od ranih 2000-ih doneo je novu fazu ekonomskog rasta i međunarodnih investicija, sa prosečnim stopama rasta od 5,8% u periodu od 2001. do 2008. godine. Donekle optimistični planovi rasta, projekcije i nade regionalnih vlada i EU zaustavljeni su globalnom ekonomskom i finansijskom krizom 2007/2008. Ipak, većina država u regionu je nastavila rast od 2010. godine sa manjim ali stabilnim stopama rasta između 2 i 3%⁵. Prema najnovijim podacima, 2024. godine i prema prognozama za 2025. godinu, ekonomski rast se projektuje na oko 3,2% i 3,5%⁶. Ove stope su preniske da bi se postiglo približavanje ekonomijama EU u doglednoj budućnosti.

Premda rudarska industrija nije igrala glavnu ulogu u ekonomskom rastu regiona, planovi i planirane investicije su ambiciozniji. Nova relevantnost rudarstva u regionu poklapa se sa povećanom potrebom – kako globalno tako i od strane EU – za strateškim i kritičnim sirovinama za nove tehnologije i zelenu energetska tranziciju. U kontekstu svetske trke za obezbeđivanjem ovih materijala, u kojoj zemlje i kompanije istražuju potencijal kritičnih sirovina globalno, relativno mali region Zapadnog Balkana postao je region od visokog strateškog interesa za rudarstvo, posebno za EU i njene države članice. Evropski zeleni dogovor ima za cilj smanjenje potrošnje fosilnih goriva unutar EU identifikovanjem i razvojem alternativnih oblika energije, njenog skladištenja i prenosa. Ovo, zajedno sa Aktom EU o kritičnim sirovinama usvojenim u martu 2023. godine, pokrenulo je novi interes za sirovinama Zapadnog Balkana, sa ciljem da se osigura pristup Evropskoj uniji sigurnom i održivom snabdevanju kritičnim sirovinama.

Mogućnosti rudarske eksploatacije ispitivane su godinama na Zapadnom Balkanu bez mnogo pažnje javnosti. Zapadne kompanije su započele istraživanja, često pod sumnjivim okolnostima usled slabog upravljanja i nedostatka transparentnosti u regionu, obično uz blagoslov lokalnih zainteresovanih strana koje se nadaju novim poslovnim mogućnostima. Prva zapadna kompanija koja je ušla na novo rudarsko igralište bila je britanska Adriatic Metals, koja je 2020.

---

5 *Uporedi statističke podatke Bečkog instituta za međunarodne ekonomske studije – wiiw* <https://wiiw.ac.at>

6 *Svetska banka. (2024). Western Balkans economic growth to quicken this year and next, but reforms crucial to bolster long-term prospects.* <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2024/04/11/western-balkans-economic-growth-to-quicken-this-year-and-next-but-reforms-crucial-to-bolster-long-term-prospects>

godine dobila značajnu koncesiju za istraživanje i eksploataciju zemljišta oko Vareša u Bosni i Hercegovini, lokaciju poznatu po značajnim resursima srebra, cinka, olova i barita⁷. Slično tome, nemačka kompanija MFE Magnesium for Europe započela je svoje operacije 2021. godine, da bi eksploatisala magnezijum u Kupresu, Bosna i Hercegovina.

Sa globalnim povećanjem potrebe za litijumom, koji se koristi za proizvodnju baterija za električna vozila, velike rezerve litijuma u Srbiji i delovima Bosne i Hercegovine postale su predmet velikog interesovanja zapadnih kompanija, uključujući i neke države članice EU⁸. Kao što je prethodno navedeno, najkontroverzniji planirani projekat je rudnik litijuma u dolini Jadra kompanije Rio Tinto, vodeće globalne rudarske kompanije. Nakon velikih uličnih protesta 2021. godine, srpska vlada je povukla dozvolu za Rio Tinto, samo da bi preinačila odluku (bez smislenog odgovora na zahteve ili zabrinutosti građana) 2024. godine u obrtu u kojem su EU, a posebno Nemačka, postali ključni podržavaoci projekta.

U Bosni i Hercegovini, slične planove za istraživanje litijuma u Loparama (u Republici Srpskoj, duž međuentitetske granične linije) razvila je švajcarska kompanije Arcore koje je vršila istraživanja u centralnoj i istočnoj Bosni i, na osnovu preliminarnih rezultata istraživanja, najavila da projekat Lopare ima potencijal da postane jedan od najvećih rudnika te vrste u Evropi. Planove za eksploataciju nikla, cinka i olova na bosanskoj planini Ozren razvila je australijska kompanija Lykos Balkan Metals. U oba slučaja, lokalno stanovništvo i aktivisti organizovali su otpor protiv projekta, kritikujući očekivan štetan uticaj na životnu sredinu i netransparentan i neinkluzivan način na koji su lokalne vlasti nastavile da sklapaju rudarska partnerstva sa kompanijama, uključujući planove za njihovu operacionalizaciju⁹.

Ovi slučajevi su intenzivirali lokalne, nacionalne i međunarodne debate o rudarstvu. Neke organizacije prate debate i nastavljaju da pružaju činjenice i brojke i podižu svest o ovoj temi, primarno se fokusirajući na promovisanje i unapređenje prava na zdravu i očuvanu životnu sredinu. Specifična perspektiva predstavljena u literaturi istražuje pravne aspekte teme rudarstva i nudi uvide u niz pravnih dilema i problema koji stoje iza rudarskih projekata¹⁰. Druge

---

7 CIN (2023). *The Zenica government treat for the world's ore traders*. Preuzeto oktobra 2023. sa <https://cin.ba/en/the-zenica-government-treat-for-the-worlds-ore-traders/>

8 Uporedi na primer sa: Newsweek. (2023). *Enormous reserve of hidden treasure found under Arkansas*, 10.4.2023 <https://www.newsweek.com/enormous-reserve-hidden-treasure-found-under-arkansas-1972840>

9 Lefteast (2023). *Bosnia: International companies wreak havoc on the environment*, 10.4.2023. <https://lefteast.org/bosnia-international-companies-wreak-havoc-on-the-environment/>

10 Videti na primer RERI <https://reri.org.rs/en/> za sve relevantne publikacije i javna saopštenja vezana za rudarske projekte u Srbiji: <https://reri.org.rs/en/ministry-of-mining-and-energy-without-justification-continues-to-extend-the-deadline-for-rio-tinto-to-obtain-license-for-lithium-exploitation-in-serbia/>

organizacije i institucije naglašavaju kritične aspekte Evropskih akata o sirovinama u susedstvu EU i one koje se odnose na životnu sredinu¹¹, dok se drugi fokusiraju uglavnom na ulogu EU u rudarstvu u regionu i njegove efekte na lokalno upravljanje. Druga perspektiva ima za cilj da pokaže da će efekti rudarstva u odsustvu dobrog upravljanja i informisanog pristanka javnosti dovesti do nazadovanja zemalja u regionu, sa štetnim uticajem na reforme i bezbednost¹². Konačno, sa povećanjem različitih oblika protesta protiv rudarskih projekata u Srbiji i Bosni i Hercegovini, vidimo sve više kritičkih izveštaja o protestnim pokretima i različitim grassroots lokalnim inicijativama, koji elaboriraju borbu aktivista protiv negativnih efekata rudarskih projekata na životnu sredinu i zdravlje¹³.

Postoji nekoliko linija kritike rudarskih planova na Zapadnom Balkanu. Najviše pažnje posvećuje se štetnim efektima rudarskih projekata na životnu sredinu. Kompanije, vlade, EU i neke od njenih država članica obećavaju da će svi projekti biti sprovedeni po najrazrađenijim i najnaprednijim ekološkim standardima. Ipak, dosadašnji rezultati vlada u regionu u tom pogledu ukazuju na to da su ova obećanja – barem za sada i pod trenutnim okolnostima – zablude¹⁴.

Druga kritika naglašava da regionalne vlade obično sprovode velike projekte bez značajnih konsultacija i informisanog pristanka pogođenog stanovništva. Umesto toga, one drže planove i, prvenstveno, njihove finansijske aspekte u tajnosti. Građani u lokalnim zajednicama i dalje zahtevaju puno učešće i konsultacije u procesima. Postoji deficit javnog poverenja koji, zajedno sa nedostatkom transparentnosti u postojećim sporazumima, navodi ljude na zaključak da su njihovi interesi od malog značaja kako za njihovo rukovodstvo tako i za strane kompanije.

Treća debata se vrti oko moguće „kolateralne štete“ rudarskih projekata jer novosklopljena partnerstva između EU i njenih država članica i nacionalnih vlada ugrožavaju procese demokratizacije i integracije zemalja u regionu. EU i njene države članice su odlučne da implementiraju Akt o kritičnim sirovinama u zemljama evropske poluperiferije poput Balkana. Međutim, ovo bi moglo potpuno promeniti i percepcije EU na terenu i njenu sposobnost da menja društva na osnovu vrednosti i normi sadržanih u ugovorima EU.

---

11 Vidi na primer Heinrich Böll Foundation (2024). *The Raw Materials Situation in Neighboring European Countries Bosnia and Herzegovina, Serbia, Georgia, and Armenia*, jul 2024, <https://www.boell.de/de/2024/07/22/raw-materials-situation-neighboring-european-countries>

12 Just Security (2021). *Western Balkans: Minerals, mining, and governance*, 29.9.2021 <https://www.justsecurity.org/97101/western-balkans-minerals-mining-governance/>

13 Osservatorio Balcani e Caucaso: *Western Balkans: Europe's future mining colony?* 28.6.2024, <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Balkans/Western-Balkans-Europe-s-future-mining-colony-232179>

14 Videti studije RERI, dostupne na veb stranici: <https://reri.org.rs/en/incl>

---

4. Dileme i kontroverze u vezi s rudarstvom

4.1. Dilema br. 1: Potrebno je suočavanje sa stvarnošću – Obećanje svetle budućnosti naspram realnosti

Međunarodne rudarske kompanije obećavaju značajne investicije u regionalne ekonomije i svetlu budućnost punu šansi za prosperitet i blagostanje regiona. Prema Programu UN za životnu sredinu, rudarstvo i kamenolomi danas čine oko 1,2% ukupnog BDP-a na Zapadnom Balkanu. Ovo, prema UNEP-u, implicira veliki neiskorišćeni potencijal za ekonomski rast i razvoj: „Iskorišćavanje takvih mineralnih resursa biće prioritet za Jugoistočnu Evropu da podstakne lokalne ekonomije i privuče strane investicije“, tvrdi UNEP u svojoj studiji¹⁵. Ovo se podudara sa argumentima koje predstavljaju nacionalne vlasti u regionu.

Srpska vlada promovira potencijal za budući razvoj ekonomije zemlje, tržišta rada i stranih direktnih investicija kao rezultat iskopavanja litijuma u dolini Jadra. Tokom posete nemačkog kancelara Šolca Srbiji u julu 2024. godine, srpski predsednik Aleksandar Vučić govorio je o projektu iskopavanja litijuma kao o „prekretnici“ ka boljoj i prosperitetnijoj Srbiji¹⁶. Vučić dugo promovira narativ o srpskom ekonomskom uspehu, čak koristeći frazu „zlatno doba“. Evropski zvaničnici sve više ponavljaju ove optimistične narative. Tokom svoje posete Srbiji, kancelar Šolc je pohvalio planirani projekat iskopavanja litijuma u Srbiji kao „važan evropski projekat“ koji je takođe dobar za Srbiju i podvukao je važnost iskopavanja litijuma za Evropu „da bi ostala suverena u svetu koji se menja i da ne bi zavisila od drugih“.

Slične pohvale rudarskim projektima dolaze od lokalnih vlasti i predstavnika

---

¹⁵ Vidi Program Ujedinjenih nacija za životnu sredinu. (2009). *Mining and environment in the Western Balkans*. United Nations Environment Programme. <https://www.unep.org/resources/report/mining-and-environment-western-balkans> kao i dodatne aspekte uticaja rudarstva na životnu sredinu: UNEP (2018). *Protecting and restoring the environment of the Western Balkans*, https://zoinet.org/wp-content/uploads/2018/01/UNEP-GEF-Western-Balkans_EN.pdf

¹⁶ Jozwiak, R. (2024, July 19). *Germany's Scholz praises lithium-mining deal with Serbia, says environment will be protected*. Radio Free Europe/Radio Liberty, 19.7.2024 <https://www.rferl.org/a/serbia-germany-lithium-mining-environment/33043393.html>

država članica EU u Bosni i Hercegovini. Kada je kompanija Adriatic Metals otvorila polimetalični rudnik u Varešu u martu 2024. godine, premijer Federacije Bosne i Hercegovine, Nermin Nikšić, opisao je događaj kao dokaz svetu da je Bosna sjajno mesto za investiranje. Britanski ambasador, koji je takođe prisustvovao ceremoniji otvaranja, toplo je pozdravio investicije i opisao ih kao ogromnu priliku za region¹⁷.

Privatne kompanije poput Adriatic Metals u Varešu, Rio Tinto u Srbiji, i Lykos Balkan Metals, koji se pretežno fokusira na BiH, obećavaju da će ispuniti najviše standarde i ekološke norme dok obećavaju svetlu budućnost za ekonomski razvoj i prosperitet lokalnih zajednica i zemalja kroz rudarstvo. Istaknuti međunarodni mediji poput časopisa The Economist su preneli pozitivno izveštavanje, podvlačeći važnost rudnika u „oživljavanju umirućeg bosanskog grada“, dok ignorišu ili umanjuju opštu zabrinutost građana¹⁸.

Lokalno stanovništvo i ekološki aktivisti, međutim, suočavaju nas sa realnošću. U slučaju postojećeg rudnika u Varešu, zagađenje vode postalo je očigledno stanovništvu do maja 2023. godine. Količine kadmijuma u vodi nizvodno premašile su sve standarde za zagađenu vodu, čineći je nebezbednom za piće, prisiljavajući stanovništvo da počne kupovati flaširanu vodu¹⁹. U slučaju Rio Tinta, stručnjaci i aktivisti upozoravaju da srpska vlada, sa svojim lošim bilansom u pogledu ekoloških standarda, niti može niti želi da garantuje ono što oni i Rio Tinto obećavaju – najviše standarde zaštite životne sredine koji će biti integrisani u projekat. Što se tiče planova Rio Tinta, stručnjaci za hidrogeologiju²⁰ upozoravaju na ozbiljne negativne efekte rudarskog projekta u dolini Jadra na vodene tokove i podzemne vode, sa potencijalom ozbiljnog ugrožavanja najboljih podzemnih vodenih depozita u zapadnoj Srbiji.

Naročito negativan primer zagađenja i ozbiljne degradacije životne sredine je rudnik bakra u Boru, kojim upravlja kineski Zijin Mining Group²¹. Zagađenje vazduha u gradu uzrokovano visokim nivoima arsena, kadmijuma i drugih teških metala je značajna briga građana godinama. Bor pripada listi 50 najzagađenijih gradova širom sveta, sa svakim četvrtim stanovnikom koji pati od raka. Dok kompanija i vlada tvrde da su uveli najnovije mere zaštite životne sredine, građani

17 Lismore-Scott, S. (2024). *Adriatic opens doors to Vareš and underlines importance in Bosnia and Herzegovina*. Mining Magazine. 7.3.2024 <https://www.miningmagazine.com/operations/news-analysis/4183142/adriatic-doors-vareš-underlines-importance-bosnia-herzegovina>

18 The Economist (2023). *A mining project revives a dying Bosnian town*, 12.7.2023, <https://www.economist.com/europe/2023/12/07/a-mining-project-revives-a-dying-bosnian-town>

19 Lippman, P. (2024). *International companies wreak havoc on the environment: Is Bosnia-Herzegovina becoming one big European mine?* Lefteast. 4.4.2024 <https://lefteast.org/bosnia-international-companies-wreak-havoc-on-the-environment/>

20 Prezentacija Zorana Stevanovića na radionici u Beogradu, novembar 2024.

21 Pešić, B. (2024). *“We can barely open a window”: Residents grapple with pollution from Chinese copper mine in Serbia*. Radio Free Europe/Radio Liberty. 28.7.2024 <https://www.rferl.org/a/china-bor-serbia-zijin-mining-pollution-copper/33052214.html>

i ekološki aktivisti optužuju srpske vlasti da žmure na zagađenje i zdravstvene probleme²².

Postoji ogroman jaz između obećanja vlasti i privatnih kompanija, koji budućnost regiona prikazuju u ružičastom svetlu, i stvarnog stanja u zemljama. Ovaj jaz, vidljiv u oblasti vladavine prava, pravnih i finansijskih propisa i ekoloških standarda, baca senku na sve trenutne i buduće rudarske projekte

4.2. Dilema br. 2: Da li transakcionalizam i politika EU usmerena na „pogodbe“ u oblasti rudarstva šteti proširenju zasnovanom na normama i demokratiji?

Nedavna debata oko Rio Tinta dostigla je vrhunac kada je srpska vlada oživela planove za iskopavanje litijuma u dolini Jadra, uprkos tome što ih je otkazala 2021. godine nakon široko rasprostranjenih građanskih protesta. Ovo se poklopilo sa posetom nemačkog kancelara Šolca Srbiji u leto 2024. godine, kada su EU i Srbija potpisale takozvani „litijumski dogovor“. Ova debata najbolje ilustruje dilemu u kojoj se EU i države članice nalaze kada je reč o Zapadnom Balkanu.

Tokom opštih izbora u decembru 2023. godine, koji nisu bili ni poštenu ni slobodni, i koji su bili predmet značajnih kritika od strane nekoliko međunarodnih organizacija i država članica EU uključujući Nemačku, srpska vlada je oživela planove za ekstrakciju litijuma u dolini Jadra, koji su bili pripremani iza scene. U julu 2024. godine, Ustavni sud Srbije, nesumnjivo kontrolisan od strane režima, presudio je da je prethodna odluka o zaustavljanju planova za litijum u dolini Jadra bila neustavna²³, čime je otvoren put za ubrzanje projekta litijuma u Srbiji. Istovremeno, za EU, a posebno za Nemačku, to je značilo značajan strateški zaokret u njihovoj politici prema Srbiji. Retorika se iznenada promenila u onu o bliskom partnerstvu sa Srbijom nasuprot prilično kritičnim tonovima prema srpskoj vladi koji su dominirali u nekoliko nedelja nakon opštih izbora u Srbiji u decembru 2023. godine. Poseta kancelara Šolca Beogradu 19. jula 2024. godine bila je vrhunac ove nove politike. Naslov u nemačkom dnevniku TAZ (22. jul 2024.) glasio je „Premijer u lovu na litijum“. Jednim potezom, Srbija je postala

22 Mrkela, B. (2022). Local residents at risk after China's Zijin triples production at Serbian copper complex. *Just Finance International*. 9.5.2022, <https://justfinanceinternational.org/2022/05/09/local-residents-at-risk-after-chinese-zijin-triples-production-at-serbian-copper-complex/>

23 Jeremić, V. (2024). Povreda koja ne boli: Projekat Jadar nakon odluke Ustavnog suda. NIN. 16.7.2024 <https://www.nin.rs/politika/vesti/53058/povreda-koja-ne-boli-projekat-jadar-nakon-odluke-ustavnog-suda>

strateški partner i garant za budućnost Evropskog zelenog dogovora. Izborna prevara, sve izraženiji autoritarni trendovi, oružani upad na sever Kosova od strane srpskih paravojnih snaga u septembru 2023. godine, bliska saradnja Srbije sa geopolitičkim protivnicima EU Kinom i Rusijom, i njeno odbijanje da se pridruži evropskim sankcijama protiv Putinovog režima – ova pitanja su sva naizgled zaboravljena.

U leto 2024. godine, navodno je započeto novo poglavlje u odnosima između EU i Zapada sa Srbijom – poglavlje pragmatičnog, oportunističkog, transakcionalizma lišenog vrednosti. Najnovije razmišljanje u EU i SAD (koje će verovatno dodatno ojačati sada kada je Donald Tramp ponovo izabran za predsednika) zalaže se za pragmatične odnose sa Srbijom zbog stabilnosti regiona i očiglednih interesa EU i nekih država članica u pogledu kritičnih sirovina i njihovih planova vezanih za Zeleni dogovor.

U kontekstu erozije vladavine prava i demokratije u Srbiji tokom poslednje decenije, i paralelno sa sve više centralizovanim autoritarnim tendencijama režima, novo „strateško partnerstvo“ sa EU i nova politika nemačke vlade pragmatično-oportunističkog transakcionalizma samo će ohrabriti režim da ostane na autoritarnom putu. Režim Aleksandra Vučića je usmeren isključivo ka zadržavanju moći. Dobro je izvežbanu oportunističku, otvorenu transakcionalizam i vešt u cik-cak pristupu u spoljnoj politici i geopolitičkim arenama. Stoga, planovi za iskopavanje litijuma mogu se posmatrati kao medveđa usluga demokratiji i težnji ka članstvu u EU buduće demokratske i slobodne Srbije koja se zasniva na vladavini prava. S obzirom na rezultate vlade tokom poslednjih godina, postoji mala nada da će obavezujući standardi i detaljni sporazumi i propisi naterati Srbiju da se u potpunosti posveti pridržavanju ekoloških standarda i standarda vladavine prava. Ono što ostaje je ozbiljna kolateralna šteta za demokratske i proevropske politike u 2024. godini. U ovom trenutku najveće posledice od ovoga trpe ljudi u dolini Jadra i progresivne i demokratske snage u Srbiji koje se nalaze pod sve većim pritiskom u zemlji, i bez saveznika spolja.

Zaključak je da će sa najnovijim sporazumom o litijumu EU potkopati demokratsku budućnost regiona i proširenje zasnovano na vrednostima i normama i demokratizaciju zameniti pragmatičnim transakcionalizmom i politikom usmerenom na sklapanje pogodbi.

4.3. Dilema br. 3: David protiv Golijata – Kako građani i aktivisti (mogu da) se bore protiv velikih rudarskih projekata – Slučaj Crne Gore

Rudnik Brskovo/Mojkovac u severoistočnoj Crnoj Gori ima dugu istoriju, sa rudarskim operacijama koje su trajale do 1991. godine. Lokacija sadrži značajne depozite cinka, olova, bakra i srebra. U 2010. godini izdata je nova koncesija za istraživanje i rudarstvo, nakon čega su usledila bušenja, istraživanja i planovi švajcarske kompanije Tara Resources za otvaranje novih rudnika. Zbog ozbiljnih zdravstvenih i ekoloških problema, planovi su stavljeni na čekanje, i konačno, planovi koncesije – bar za sada – su obustavljeni od strane crnogorske vlade. Šta se dešavalo iza scene, i koju ulogu su građani igrali u borbi protiv rudarskih planova Tara Resources?

U slučaju Mojkovca, umesto masovne mobilizacije na ulicama, radilo se o javnom zagovaranju usmerenom na osnovne principe. Generacijska trauma koju je Mojkovac doživeo usled rada starog rudnika koji je zatvoren 1992. godine zajedno sa jalovištem u centru grada, je ono što je mobilisalo ljude da izraze neslaganje. Broj učesnika u prvoj javnoj debati koju su građani organizovali, iznenadio je sve.

Argumenti aktivista i građana protiv projekta proizašli su iz niza netačnih podataka koje je nosilac plana (Ministarstvo ekologije iz vlade na čelu sa premijerom Abazovićem) uključio u plan na zahtev koncesionara. Ključne tačke su bili niz lažnih i fabrikovanih podataka, pokušaj da se potisne mišljenje Instituta za javno zdravlje koji je jasno naveo da rudnik ne bi trebalo ponovo otvarati zbog postojećih visokih koncentracija teških metala u vazduhu, vodi i zemljištu, i pokušaj falsifikovanja podataka kako bi se pokazalo da nema opasnih količina žive u rudniku Brskovo.

Strategija protesta se razvijala; građani su reagovali instinktivno, a ne sledeći postavljenu strategiju. Suština strategije je bila zasnovana na lokalnom vlasništvu i autentičnosti – samo ljudi iz Mojkovca bi trebalo da vode borbu, jer oni najbolje znaju, bez uticaja političkih partija. Konsultovani su mnogi stručnjaci iz komplementarnih oblasti, a temeljnu analizu svih faza projekta sproveli su građani, rasvetljavajući sumnjive procedure.

Osim borbe protiv rudarske kompanije, najteža je bila borba protiv pojedinaca vođenih ličnim ili partijskim interesima koji su pokušali da iskoriste borbu. Inicijativa „Zdravi Mojkovac“ distancirala se od pokušaja instrumentalizacije od strane aktera bliskih partijskim strukturama (DPS – Demokratska partija socijalista Crne Gore).

Nova Vlada Crne Gore, predvođena Milojkom Spajićem, uključujući ministra energetike i rudarstva Sašu Mujovića, kontaktirala je organizovane građane u Mojkovcu samo 15 dana nakon preuzimanja dužnosti u oktobru 2023. godine i zakazala sastanak sa svim relevantnim lokalnim i nacionalnim akterima, koji se ispostavio kao prilično konstruktivan. Rudarska kompanija je predstavila bajkovite priče i pružila podatke koji su zvučali privlačno. Međutim, pošto je sastanak bio debata, sve što je kompanija ponudila suprotstavljeno je argumentima koje nisu mogli da opovrgnu. Ovo početno sučeljavanje je izložilo prevaru kompanije donosiocima odluka i dovelo do pokretanja neophodnih procedura. Kao sledeći korak, ministar je formirao međuresornu komisiju koja je analizirala ugovor i klauzule koje kompanija nije ispunila. Nakon mesec dana intenzivnog rada, zaključeno je da se sporazum može i treba raskinuti. Konačno, kao rezultat, ugovor je zaista raskinut, a država je povukla bankarske garancije.

Iako je ova bitka u Crnoj Gori dobijena, pitanje je koliko će pobeda potrajati, s obzirom na stalnu potragu za resursima od strane multinacionalnih kompanija. Još dalekosežnija pitanja su vezana za napore građana i aktivista u Srbiji i Bosni i Hercegovini u njihovim borbama protiv velikih rudarskih projekata poput projekta Rio Tinto, projekata Majeвица/Ozren ili rudnika Vareš. I pored masovne mobilizacije, pogotovo u Srbiji, i uporne mreže aktivista i angažovanih građana u Bosni, nema garancija da će se vlade i kompanije uključene u rudarske planove povući. U BiH nema naznaka da je bilo koji političar čak i želi da sasluša narod, a višeslojnost vlade omogućava da lokalni interesi budu nadjačani koalicijama na višem nivou. Vredi napomenuti da se ovo zanemarivanje javnih problema ne ograničava samo na tradicionalne nacionalističke stranke – stranke centra/levog centra i liberalne stranke su podjednako ćutale. Štaviše, pritisak na aktiviste raste, uključujući nove oblike direktne represije protiv građanskih snaga uopšte. Nedavni talas policijske brutalnosti u Srbiji protiv mirnih demonstranata i građana nakon smrtonosnog rušenja krova na železničkoj stanici u Novom Sadu u novembru 2024. godine je najdramatičniji podsetnik na promenjene horizonte, sa vladom i vlastima u Srbiji koje otvoreno pokazuju svoje autoritarno lice²⁴. U međuvremenu, studentski protesti u Srbiji dostigli su kritičnu masu i intenzitet, što je rezultiralo ostavkom srpskog premijera i njegove vlade krajem januara

---

24 *The Guardian* (2024). Roof collapse kills at least 14 people at Serbian train station, 1.11.2024, <https://www.theguardian.com/world/2024/nov/01/roof-collapse-serbia-train-station-novi-sad> i Baletić. K. (2024). Serbia Arrests Nine for Violence at Protest Over Railway Station Collapse. 6.11.2024, <https://balkaninsight.com/2024/11/06/serbia-arrests-nine-for-violence-at-protest-over-railway-station-collapse/>

2025. godine²⁵. Ostaje da se vidi kako će najnoviji razvoj događaja u Srbiji uticati na rudarske planove.

Međutim, borba Davida protiv Golijata ostaje jedan od najkontroverznijih razvoja događaja koje treba pratiti u mesecima i godinama koje dolaze. Tok i ishod ove borbe će uticati na to kako ćemo na kraju oceniti upravljanje u svakoj od zemalja Zapadnog Balkana – da li kao demokratsko i zasnovano na vladavini prava ili kao neliberalno upravljanje, koje u svom najproblematičnijem obliku naginje ka autoritarizmu. Lakmus test će biti da li će vlade poštovati ljudska prava i slobodu okupljanja; da li će dozvoliti puno i slobodno učešće građana u procesima donošenja odluka; i kako će poštovati lična prava i bezbednost aktivista i angažovanih građana. Jednako važno, ovo će otkriti vrednosti same EU, i pokazati da li se države članice EU i kompanije svrstavaju sa narodom ili sa oligarsima koji sklapaju poslove. Trenutno, tok akcije vlasti u nekim delovima regiona – najintenzivnije u Srbiji i Republici Srpskoj – ukazuje na povećani pritisak i čak represiju nad aktivistima, već otkrivajući zabrinjavajuće dugoročne trendove.

---

5. Prema neizvesnoj budućnosti – Glavni zaključci

---

01 Nema garancija da će rudarstvo, pod trenutnim okolnostima, biti održiv ekonomski i razvojni model za budući prosperitet država Zapadnog Balkana. Institucije i ekonomije u zemljama Zapadnog Balkana su uglavnom zarobljene, sa značajnim nedostacima kada je reč o vladavini prava i transparentnim procedurama. Stoga, čak i ako se razumno mogu očekivati značajne finansijske koristi, svi dokazi pokazuju da bi ovaj novac podržao mehanizme zarobljavanja države, uključujući mogućnost da bude poslat u ofšor zone.

---

25 Za više informacija videti: Gercama, I. (2025). 'We are done with corruption': how the students of Serbia rose up against the system, 30.1.2025. <https://www.theguardian.com/world/2025/jan/30/we-are-done-with-corruption-how-the-students-of-serbia-rose-up-against-the-system>, Chastand, J.-B. (2025). Tens of thousands of students march against Serbian president: 'We're no longer alone'. Le Monde. 2.2.2025 https://www.lemonde.fr/en/international/article/2025/02/02/in-serbia-tens-of-thousands-of-students-march-against-president-vucic-in-novi-sad-we-re-no-longer-alone_6737694_4.html, Ernst, A. (2025). Ihre Forderungen sind nicht revolutionär, aber hochbrisant: Serbiens Studentenproteste sind eine Schule der Demokratie, 11.2.2025. <https://www.nzz.ch/meinung/serbien-die-studentenproteste-sind-fuer-die-demokratie-ein-se-gen-ld.1870357>

o2 Ekološka i zdravstvena pitanja trebalo bi da budu razmatrana u svim rudarskim projektima na Zapadnom Balkanu, kako onima koji se sprovode, tako i onima koji se planiraju. Iako kompanije i lokalne vlade – od nedavno i EU – tvrde da će se primeniti najviši ekološki standardi i implementirati najnapredniji ekološki procesi, dokazi iz tekućih projekata ili sličnih na globalnom nivou sugerišu rizik od masovne degradacije životne sredine i zanemarivanja zdravstvenih problema lokalnog stanovništva. Poslednjih godina, izrazito loši bilansi Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore u pogledu zaštite životne sredine predstavljaju sve osim garancije za adekvatnu implementaciju ekoloških mera i standarda.

o3 Međunarodne kompanije i države članice EU imaju jasan finansijski interes u eksploataciji sirovina na Zapadnom Balkanu i čini se da su spremne da zažmure na problematične događaje u upravljanju zemljama radi iniciranja i implementacije planiranih rudarskih projekata. Intenzivna potraga za sirovinama i očigledni „pragmatični“ stav EU lišen vrednosti u tom pogledu čini Uniju zavisnom od lokalnih elita i struktura. Ove druge će, s druge strane, nastaviti da koriste nova partnerstva za svoje svrhe – smanjujući kritike spolja, jačajući moć, upuštajući se u klijentelističke i koruptivne prakse, itd. Primarni negativni ishod bi paradoksalno mogao doneti više ekonomskog rasta, ali i više lošeg i autoritarnog upravljanja, sa skoro zanemarljivim pozitivnim efektima za lokalno stanovništvo, i negativnim efektom na ukupne dugoročne perspektive regiona.

o4 Politika proširenja EU na Zapadnom Balkanu je godinama u krizi, bez značajnog napretka. Zeleni dogovor EU i Akt o kritičnim sirovinama iznova definišu region. Dok u političkom okviru zemalja kandidata demokratizacija i ekonomska i socijalna konvergencija i dalje dominiraju narativom, čini se da planirani rudarski projekti menjaju dinamiku između EU i zemalja kandidata na Zapadnom Balkanu: sudeći po trenutnom stanju debate od potpisivanja Memoranduma o razumevanju između Srbije i EU, i s obzirom na snažan interes Nemačke za litijum, čini se da su jedra podešena na novi vetar pragmatičnije i transakcione politike EU u regionu. Doima se da se Vučićeva sve autokratskija kontrola države i društva nagrađuje ekonomskim transakcionalizmom. Preliminarni uvidi iz Srbije pokazuju da bi „litijumski dogovor“ između Srbije i EU mogao doprineti daljoj eroziji kredibiliteta EU kao promotera i branitelja demokratije, vladavine prava i ljudskih prava. Pod

ovim okolnostima, možemo očekivati da će aspekt proširenja zasnovan na vrednostima i normama, koji je sve više slabio poslednjih godina, dalje erodirati sa značajnim negativnim efektima na demokratiju i potencijalno stabilnost i bezbednost regiona. Pored toga, razumno je zaključiti da je proširenje uglavnom na čekanju, ako nije mrtvo, jer bi EU koja bi bila voljna da razmotri prijem takvih država u Uniju signalizirala kraj pojma Unije kao entiteta zasnovanog na vrednostima.

o5

Mobilizacija građana u vezi sa temom rudarstva značajno je porasla. Angažovani građani i aktivisti mogu vršiti određeni pritisak na vlade i kompanije, stvarajući tako bar rudimentarni mehanizam uzajamne kontrole na tekućim i planiranim rudarskim projektima. Međutim, pritisak vlada raste, sa oštrim merama i čak represijom korišćenom u Srbiji, kao i raznim oblicima pritiska i pretnji protiv aktivista u Bosni i Hercegovini. Takođe postoji povećan rizik od „ekstremno desnog ekologizma“ unutar protestnih pokreta (naročito u Srbiji u slučaju Rio Tinta), što bi moglo ugroziti ciljeve i svrhu pokreta.

O nama

Savetodavna grupa za javnu politiku Balkan u Evropi (BiEPAG) je ekspertska grupa osnovana kao zajednička inicijativa Evropskog fonda za Balkan i Centra za studije Jugoistočne Evrope Univerziteta u Gracu, sa ciljem da promoviše evropsku integraciju Zapadnog Balkana i konsolidaciju demokratskih i otvorenih društava u regionu. BiEPAG čine istaknuti istraživači javnih politika sa Zapadnog Balkana i iz cele Evrope, poznati po svom znanju i razumevanju regiona i procesa koji ga oblikuju.

Članovi BiEPAG-a su: Florian Bieber (koordinator), Bojan Baća, Dimitar Bechev, Matteo Bonomi, Srđan Cvijić, Milica Delević, Nikola Dimitrov, Marika Djolai, Vedran Džihić, Donika Emini, Richard Grieveson, Damir Kapidžić, Marko Kmezić (pomoćnik koordinatora), Srđan Majstorović, Jovana Marović, Zoran Nechev, Lura Pollozhani, Tena Prelec, Corina Stratulat, Nikolaos Tzifakis, Alida Vračić, Marina Vulović, Gjergji Vurmo, Natasha Wunsch.

www.biepag.eu

Kontakt: SAMIR BEHARIĆ, Programski menadžer

samir.beharic@balkanfund.org

Evropski fond za Balkan (EFB) je zajednička inicijativa Erste fondacije, Fondacije Robert Boš i Fondacije kralja Baudouina, koja sprovodi inicijative koje jačaju demokratiju, podstiču evropsku integraciju i potvrđuju ulogu Zapadnog Balkana u odgovoru na izazove sa kojima se Evropa suočava. Strategija Fonda je fokusirana na tri ključna pravca – podsticanje demokratizacije, jačanje regionalne saradnje i ubrzavanje EU integracija.

EFB podržava proces afirmacije efikasnosti politike proširenja EU na Zapadni Balkan, unapređuje regionalnu saradnju među organizacijama civilnog društva na osnovu solidarnosti i dijaloga zasnovanog na potrebama. Pruža alate i platforme za informisane i osnažene građane koji zahtevaju odgovorne institucije i demokratiju. Fokus je na kontinuiranim reformama politika i praksi zemalja Zapadnog Balkana na njihovom putu ka članstvu u EU.

www.balkanfund.org

Kontakt: ALEKSANDRA TOMANIĆ, Izvršna direktorka

aleksandra.tomanic@balkanfund.org

Centar za studije Jugoistočne Evrope osnovan je u novembru 2008. godine, nakon što je Jugoistočna Evropa proglašena strateškim prioritetom Univerziteta u Gracu 2000. godine. Centar je interdisciplinarna i međufakultetska institucija za istraživanje i obrazovanje, sa ciljem da pruži prostor za bogate nastavne i istraživačke aktivnosti Univerziteta o Jugoistočnoj Evropi i u saradnji sa tim regionom, kao i da promoviše interdisciplinarnu saradnju.

Centar takođe ima za cilj da pruži informacije i dokumentaciju i da bude kontakt tačka za medije i javnost zainteresovanu za Jugoistočnu Evropu, u političkom, pravnom, ekonomskom i kulturnom smislu. Interdisciplinarni tim pravnika, istoričara i politikologa doprinosi istraživanjima o Jugoistočnoj Evropi kroz članke, monografije i druge publikacije. Centar redovno organizuje međunarodne konferencije i radionice kako bi promovisao najnovija istraživanja o regionu.

www.suedosteuropa.uni-graz.at/en/

Kontakt: UNIV.PROF. DR. FLORIAN BIEBER

Profesor istorije i politike Jugoistočne Evrope

florian.bieber@uni-graz.at

Evropski fond za Balkan 2025. Sva prava zadržana. Stavovi izneti u ovoj publikaciji su isključivo stavovi autora i ne predstavljaju nužno stavove Evropskog fonda za Balkan.
